

ИСТОРИЈА СРПСКОГА
КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА
X–XI ЧАС

СЛОВЕНСКА ПИСМА; ТИПОВИ ПИСМА

Термини:

АЗБУКА – сва слова писма једнога језика поређана по одређеном, уобичајеном или утврђеном редоследу.

То је, дакле, **(1) инвентар сложен по смисленом реду** (а, б, в, г, д, ђ итд.), али **и (2) инвентар** (обично нешто шири од словног) **у употреби** (= писмо).

Словенској „азбуци“ одговара грчки „алфabet“, односно латинска „абeцeдa“.

ПИСМО – шири појам од азбуке. У писмо, осим словâ (код нас) као фонографских јединица – спадају и други „**карактери**“ (**писмовне форме**) – а то су још и бројеви, правописни (интерпункцијски), акценатски и други помоћни знаци.

ГРАМАТОЛОГИЈА – наука о писму.

Стриктно, може се правити разлика:

Графема ≠ **слово**
(апстрактна ј-ца) (конкретна ј-ца)

Нпр. знак **ѣ** за Вука нема графемску вредност, иако је га има у словном инвентару (пр. **грѣце**). (Ту треба бити и обазрив јер у Вуковом времену још нису постојали појмови ‘фонема’ и ‘графема’.) И данас је много обичније говорити о „словима“, како и ми овде углавном чинимо.

ПРВА СЛОВЕНСКА АЗБУКА /писмо/: ГЛАГОЉИЦА (оригинално словенско писмо које је створио Константин – Ћирило, до 863) – најстарији натписи у Округлој цркви (IX–X в.); глагољица је замењена ћирилицом у византијској Охридској архиепископији после Јована Словена („Дебарског“), под грчким архијерејима, ако не и за његова живота (1018–1037); у централносрпским крајевима касније (вероватно коначно и неповратно после 1219/1220).

ДРУГА СЛОВЕНСКА АЗБУКА /писмо/: ЋИРИЛИЦА (настала из грчког унцијалног писма IX–X века, комбиновањем с глагољицом, до краја IX в.) – **најстарији датиран споменик: Крепчански натпис (921).**

Графички састав најстаријих сачуваних глагољских и ћирилских рукописа није у свему подударан.

У расправи Црнорисца Храбра посвећеној питањима словенске писмености (*О њисменех*, тј. о словима) каже се да словенско писмо има 38 слова:

24 „по чину грчъских писмен“ (по грчком обрасцу или само по грчком редоследу)

и 14 „по словѣнстѣј рѣчи“ (тј. у складу са словенским фонетизмом).

Глагољица је остала на приближно овоме броју словâ, док се ћирилички инвентар, мада првобитно незнатно ширио, у словенској писмености временом доста проширио (по неким бројањима на 43 слова).

/Наглашавамо „у словенској“, јер ће много столећа касније ћирилица бити у употреби и за друге, несловенске језике, нпр. за монголски од 1941. године у Монголији (не и у Унутрашњој Монголији која је у Кини)./

Као што се у грчком и латинском писму бројеви изражавају словима, то је био случај и у обема словенским азбукама, већ од првога времена.

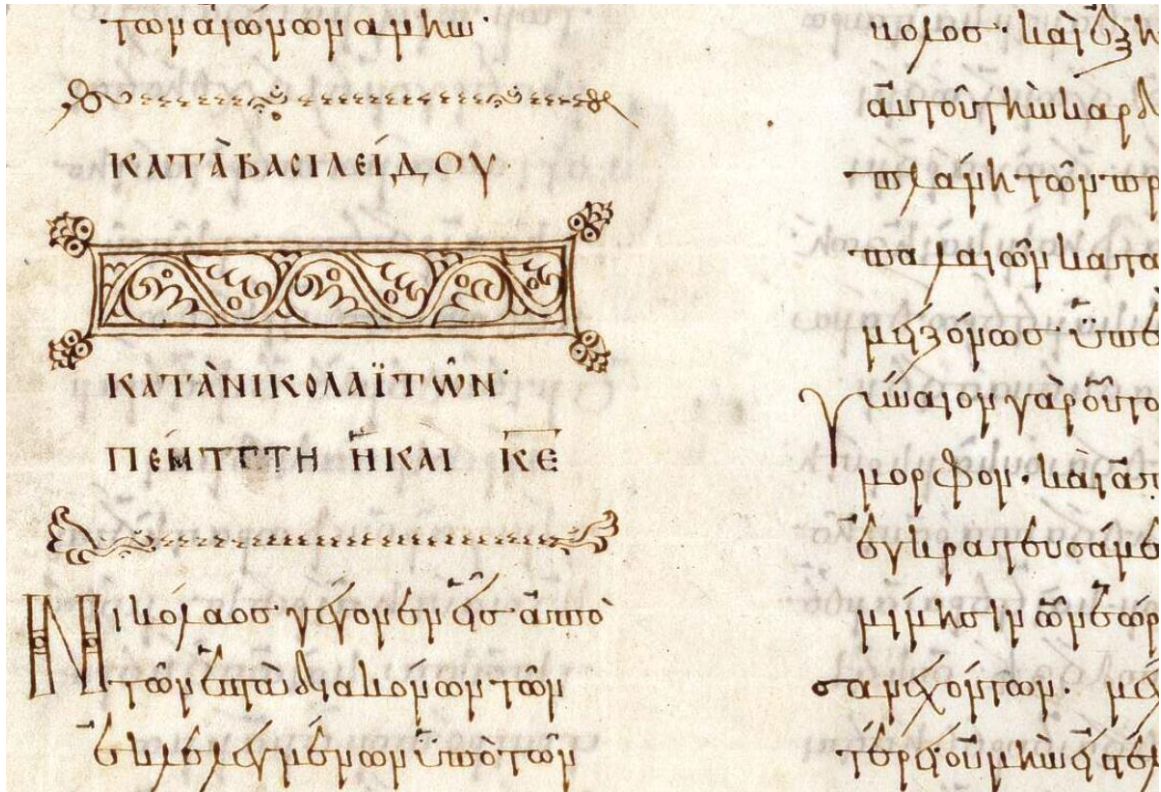
Сматра се да су **сва слова глагољице имала одговарајућу бројну вредност – уколико би била праћена титлом** (знаком изнад слова / њ/), као и слова ћирилице, **и била су распоређена у четири енеаде – деветочлане низове (јединице, десетице, стотине, хиљаде)**. То знатно олакшава утврђивање првобитног азбучног реда.

Протоћирилица је, међутим, пратећи грчки образац, могла имати само три енеаде (24 слова + 3 нарочита знака).

За ћирилицу се заправо не зна када, где и како је тачно настала. Традиционално се у славистици из Бугарске шири уверење да је Константин Презвитер (доцније епископ словенски, у литератури „преславски“), по налогу бугарскога кнеза Симеона, измислио ћирилицу, и да је глагољица била замењена ћирилицом на Преславском сабору, у јесен 893. године. Заправо, **ово је конструкт настао 1920-их година** као (псеудо)научна подлога државној прослави 1000-годишњице Симеонова царства, 1929. године у Преславу, под покровитељством бугарског цара Бориса III од Сакс-Кобург-Гота. Ово је неколико пута оспоравано у науци, а преглед научне деконструкције ове митологеме приказали смо у тексту: „О проблему формирања ћириличкога писма. Неколика прилога“ (ЈФ 2022/2). У истом тексту изнели смо **хипотезу да су протоглагољица и**

протоћирилица комплементарни стилови једнога, словенског писма.

Наша је претпоставка да је образовани и акрибични Константин, угледајући се на обрасце и праксу из Студијскога манастира (најугледнијега у IX веку) комбиновао и подредио протоћирилички стил протоглагољичком као основном.

VATICANUS GRAECUS 503: 18^v (исечак)

Грчки рукопис из последње четвртине IX века, писан минускулом и унцијалом

Главна сметња овој хипотези јесте разлика у нумеричкој вредности између глагољице и ћирилице, какве су документоване, као еманципована посебна писма.

Типови /варијанте/ писма (према античком грчко-римском наслеђу), **начелно:**

МАЈУСКУЛА – најстарији тип писма са словима једнаке величине која стају у **дволинијски систем** (= велика слова, *litterae maiusculae*); то је монументалан, статичан тип писма, код кога се свако слово пише одвојено – ОВОМЕ ДАНАС ОДГОВАРАЈУ ШТАМПАНА ВЕРЗАЛНА СЛОВА /**ВЕРЗАЛ**/

Мајускула је имала два облика:

-**капитални** (тзв. **капитала**) – старији (антика), претежно у натписима (епиграфски споменици)

-унцијални (тзв. **унцијала**) – **млађи**
(хришћанство), претежно у **рукописима**
(*манускрипти*).

МИНУСКУЛА – млађи тип писма са словима неједнаке величине (= малим словима, *litterae minusculae*) која стају у **четворолинијски систем** (између двеју унутрашњих линија стаје „тело“ слова, између спољашњих стубови и „репови“); то је динамичан тип писма у којем се поједина слова могу међусобно и везивати, а стварају се и лигатуре, при чему и сама слова имају другачије облике; у **Византији је то, по пореклу, регулисани курзив** – ОВОМЕ ДАНАС ОДГОВАРАЈУ ШТАМПАНА КУРЕНТНА СЛОВА /**КУРЕНТ**/.

КУРЗИВ – млађи тип писма са словима у **међусобно везаним потезима** (канцеларијско писмо) – ОВОМЕ ДАНАС ОДГОВАРАЈУ **ПИСАНА СЛОВА /КУРЗИВ {другачији облици} ≠ ИТАЛИК {само укошени облици}/**.

Ови типови писма се међусобно не искључују него у пракси постоје напоредо, уз функционалну диференцијацију.

У ПОЗНОЈ АНТИЦИ И У РАНОВИЗАНТИЈСКОМ ПЕРИОДУ РАЗВИЛА СУ СЕ 2 ТИПА ПИСМА ЗА ПИСАЊЕ МАСТИЛОМ ПО МЕКИМ МАТЕРИЈАЛИМА (ПЕРГАМЕНТУ И ПАПИРУСУ): УНЦИЈАЛА И КУРЗИВ.

Унцијала је коришћена од III до VIII в. н. е. за писање грчког, латинског и готског.

УНЦИЈАЛА ЈЕ БИЛА СВЕЧАНО ПИСМО ЗА КЊИГЕ (налик оном на камену, такође само с великим словима), ЗА РАЗЛИКУ ОД **КУРЗИВА** КОЛИ ЈЕ БИО СВАКОДНЕВНО ПИСМО – укошено, с међусобним везама глифова и многим лигатурама.

У Византији се, тако, десило да курзив, који је настао из античке мајускуле, претходи средњовековној минускули. **МИНУСКУЛА ЈЕ ВРЛО БРЗО ПОЧЕЛА ПОТИСКИВАТИ УНЦИЈАЛУ, ПОСТАЈУЋИ ДОМИНАНТНИМ ПИСМОМ (ОД СРЕДИНЕ IX в.). МИНУСКУЛА ЈЕ ГЛАВНО ПИСМО СРЕДЊЕГА ВЕКА.** Заједно с минускулом развила се и употреба празнине као граничника између речи, и дијакритички знаци су се почели користити знатно регуларније.

У хришћанским обредним књигама дуго је у употреби била **свечана, тзв. литургијска унцијала**. Тек постепено, **не пре X–XI в. унцијала уступа своју**

улогу литургијског писма минускули! У IX в. минускула се још сматра за секуларно писмо, неподобно за писање богослужбених књига!

У словенској филологији је од XIX в. Јагићевим ауторитетом утемељена тзв. минускулна теорија о настанку глагољице из грчког писма (Исак Тејлор – Ватрослав Јагић). Јевгенија Едуардовна Гранстрем је анализом глагољских рукописа X–XI в. показала да они немају никакве везе с византијским минускулом (1953–1955). **Глагољица најстаријих рукописа је мајускулно писмо**; тек знатно касније, у XIV–XV в. глагољица постаје минускулно писмо.

С ДРУГЕ СТРАНЕ, ЋИРИЛИЦА ТАЧНО ОДГОВАРА ГРЧКОЈ УНЦИЈАЛИ из њене последње фазе, из времена повлачења пред млађом и експанзивнијом минускулом. Ћирилица се вероватно читаво једно столеће није јављала у богослужбеним књигама, док је постојала јака ћирилометодијевска традиција и свест о словенској културној посебности. Не зна се тачно на којем типу грчке унцијале је могла почивати прва ћирилица.

Ћирилица

Типови ћирилског писма:

УСТАВ (УСТАВНО ПИСМО) – правилно писмо са словима која стају у дволинијски систем; слова су у начелу усправна, приближно једнаке висине, с одмереним међусобним размацима;

Постоје **2 варијанте устава**:

-**обични** (у тексту) – слободнији однос према задатој геометријској схеми;

-**насловни** (у насловима) – доследније се чува дволинијска схема и општа монументалност форми; овај рукописни тип **одговара** писму у натписима, тзв. **натписном писму** (епиграфски споменици).

У споменицима се разликују следеће врсте устава:

**рукописни устав – у рукописима,
натписни (епиграфски) устав – у натписима,
типograфски устав – у штампаним књигама.**

У рукописима се, према општем изгледу писма, разликују и

**калиграфски устав и
некалиграфски (рустични) устав.**

Посебан назив за тип писма био је излишан док се нису створиле знатније разлике у црквеној и световној пракси. Тек кад се појавио други тип писма, тзв. „брзопис“, било је потребно да се именује и прво, основно, неутрално писмо – „устав“. То је **именовање према главној црквеној регулаторној књизи, слов. „уставу“** (= грч. „типiku“):

„писање по уставу“ → „писање уставом“ (П. Ђорђевић 1971: 84).

Аналогно овоме, и име „ћирилица“ за ћирилично писмо јавило се врло касно.

„УСТАВ“ ЈЕ КЊИШКО ПИСМО, А „БРЗОПИС“ КАНЦЕЛАРИЈСКО ИЛИ ПОСЛОВНО ПИСМО.

Брзопис (БРЗОПИСНО ПИСМО) – пословно, канцеларијско писмо настало из потреба за бржим и лежернијим писањем (формирано крајем XIII в.); задржава дволинијски систем и основне графичке слике појединих слова (и поред развоја нових, једноставнијих облика који, наравно, продиру у четворолинијски систем).

Према општем изгледу писма разликују се:

-**обичан брзопис** (тј. некалиграфски);

-**може бити и нарочито стилизован брзопис:**

калиграфски брзопис – за његово писање је потребно исто толико времена колико и за устав.

Ћирилица се на српском тлу у пуној мери могла развијати само у држави Немањића, пре свега у Рашкој, где је и било средиште државне канцеларије у којој су интензивно писани разни канцеларијски списи, повеље и разна друга документа и писма. Све се то, дакле, у мањој мери односи на Зету и Хум, а још мање на Босну.

Брзописни елементи се први пут сусрећу у једној повељи краља Владислава Дубровачкој општини из четврте деценије XIII в. Све до 80-их година XIII в. користи се у суштини уставно писмо с елементима брзописа, тзв. „мешовито писмо“, по пореклу некалиграфски устав. У Врхлапској повељи краља Милутина Дубровачкој општини из 1302. г. налазимо први пут уобличен брзопис, и то у калиграфској варијанти, као „дипломатички брзопис“ = „РАШКИ КАНЦЕЛАРИЈСКИ БРЗОПИС“.

С гашењем државних и дворских канцеларија крајем XV в. гаси и се и употреба канцеларијског брзописа, а остаје у употреби обичан, некалиграфски брзопис.

ПОЛУУСТАВ (ПОЛУУСТАВНО ПИСМО) – НЕАДЕКВАТАН ТЕРМИН. Будући да се односи у књишком писму битније не мењају тачније је говорити о „млађем уставу“. **Вера Јерковић** користи термин „устав ресавског периода“.

-у употребу улазе нека нова слова: нпр. Ъ, Ї, њ, треного Ш, широко Ё, Ѧ, широка „омега“ Ѣ, широко С, бубњевито Ъ, бубрежасто Ђ, „високо јер“ Ъ (дублет дебелог јер), „високо јат“ Ъ (дублет јат), „високо т“ Г Т, издужено Љ итд.

Дакле, постоје уставни два велика хронолошка одсека:

СТАРИЈИ УСТАВ (X–XIV в.),
МЛАЂИ УСТАВ (XIV/XV–XVIII в.).

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ЋИРИЛИЦЕ

Историја српске ћирилице почиње у првој половини XII в. с појавом слова „ђерв“ (П. Ђорђевић 1971: 64).

Целокупна историја се може поделити на два периода:

- (1) **старији период** – од најстаријих времена до реформе Вука Караџића, 1818. г.
- (2) **ново доба** – од 1818. г. –.

Суштинске измене почеле су са сменом српскословенског језика рускословенским, па се први период може поделити на 2 раздобља:

- (1) **српскословенски** (до треће деценије XVIII в.): користе се **устав** и **брзопис**;
- (2) **русифицирани** (пре средине XVIII в.): **наставља се коришћење устава** (= црквене ћирилице)/нарочито у цсл. штампима/, али **почиње и продор грађанске ћирилице** (у штампима); **уместо брзописа уводи се курзив у писању**.

СРПСКА ПИСМЕНОСТ У БОСНИ:

ТАЧНИЈЕ ЈЕ ГОВОРТИ О „ЗАПАДНОСРПској ПИСМЕНОСТИ“ ЈЕР НЕКИ ОД СПОМЕНИКА СУ НАСТАЛИ У ХУМУ (КОЈИ ЈЕ ПРИПАО БОСНИ ТЕК 1326–1350) И ПОЛИМЉУ

XIII в. – посл. четвртина XIV в. само уставна ћирилица, и то свуда – у ретким књигама (око 25) и у ретким дипломатичким списима.

Та уставна ћирилица је, као и њена ортографија, заостала у своме типолошком развоју, одражавајући раније стање граfiје какво је важило на ширини српског простора.

Постоје експлицитни докази да је ова ћирилица бочни изданак рашке анахоретске традиције, посведочене на 10. листу Вукановог јеванђеља (1196–1202).

Не постоји ниједна особина која би одликовала све рукописе из западносрпске скупине – ни у словним облицима ни у словном саставу; **ни слова „ђерв“ нема у свим рукописима, па ни икавизма.** Једина заједничка црта у свим рукописима је ограничена употреба надредних знакова у којима се углавном чува титла.

Твртко I Котроманић се о Митрову дне 1377. г. на гробу светогa Саве у Милешеву крунисао за српског краља „сугубим венцем“ (двоструком круном) Босне и Србије. Том приликом довео је себи логотета Владоја из Србије. Логотет је, иначе, старешина дворске канцеларије у држави Немањића и њихових наследника. У босанскосрпску дворску канцеларију пресађују се писарски манири из Немањићке Србије. Логотет Владоје је лично састављао и писао акта рашким канцеларијским брзописом, а учио је и друге писаре у босанскосрпској канцеларији да тако пишу. И после краља Твртка и логотета Владоја (1392–1461) повремено се писало уставном ћирилицом, али је у суштини завладала нова, брзописна ћирилица.

Ово, брзописно писмо широко ће се укоренити у Босни и околним крајевима, опстајући до времена стварања националних држава. У XIX веку у време аустроугарске окупације Босне **ненаучно је скован и термин** за овакву писану форму – „**босанчица**“ (**Ћиро Трухелка**), с претпоставком да се ради о посебном писму, самосталном од српског наслеђа. То је, схватамо из малочас реченог, произвољно фантазирање, коме нема места у науци.

***Босанчица – заправо – блато модификовани рашки канцеларијски брзопис на зајадугу српској језичкој историји!**

Брзописна слова која се овде сусрећу позната су на српском и наравно на ширем јужнословенском подручју. Овде, као и другде, карактеристична су нека слова, нпр. „положено б“ бл,

„квadratно в“ П, упрошћено к (с два паралелна потеза) Ѣ, „троного т“ Ш, „рачвасто ч“ Ѯ, „пахуљасто ж“ Ѣ, „угласто д“ Џ, итд.

Током времена, у западној варијанти српског брзописа, који се писао старим, глагољско-ћирилским правописом, уопштена су нека решења: означавање љ и њ комбиновањем љЛ /љ/ и љН /њ/ по узору на латинички правопис, одн. љЛИ /љ/ и љНИ /њ/, специфичније, по узору на италијански правопис, љ у вредности /j/, напуштање и маргинализовање неких графема (Ѣ, Ђ, Ѓ, Ѕ, Ї, Џ, Џ; Ш, Ѯ итд.).

Претпоставља се да је Твртко пренео у Босну и иновирану рашку црквену ћириличку писменост. О томе сведоче палеографске одлике Хваловог зборника и још неколицине млађих споменика.

СРПСКА ПИСМЕНОСТ У ПРОСТОРУ

Рашки канцеларијски брзопис раширио се најпре по целој Србији у власти династије Немањића: Хум с Требињем, Конавле и Пељешац са Стоном.

У XIV в. пресађен је и у државну канцеларију у Дубровнику у којој су писана акта на српском језику. У време краља Твртка продро је у Босну, да би се проширио и на приморске земље које је Твртко освојио. То нарочито важи за Пољичку жупу – између Жрновнице (испред Сплита) и Омиша (на ушћу Цетине). Важи и за друге области у средњој Далмацији са Сплитом и њеним залеђем. Ћирилицу су, пред пад Босне под Турке, усвојили и фрањевци који су у то време почели тамо интензивније пристизати. Ови католички калуђери служили су се само брзописном ћирилицом за текстове на народном језику све до XVIII в., када прелазе на латиницу. Из Босне је брзописна ћирилица прешла у данашњу Славонију – у област Ђаковачке бискупије која је била надлежна за католичку цркву у Босни. Постоје извесне морфолошке иновације код припадника Западне цркве у брзопису какве не познају припадници Источне цркве, па се у овом, каснијем периоду, може говорити о „западној варијанти ћирилског брзописа“.

Сачувана је преписка на српском брзопису турских, арбанашких и мађарских господара.

ДУБРОВНИК

Употреба ћирилице никада није престајала; у званичној преписци с властима из суседног ћирилског подручја опстала је од XIII в. до 1806. г. (тј. до француског заузећа, а потом и укидања Дубровачке Републике 1808).

Осим изузетно обимне канцеларијске пословно-правне и приватне писмености сачуване су и **4 рукописне књиге верске садржине:**

-2 лекционара („лекционар“ је богослужбена књига западног обреда која садржи изабране одломке из Св. писма, угл. Апостола и Јеванђеља): „**Лајпцишки лекционар**“ (посл. четврт. XV в.), „**Дубровачки лекционар**“ (поч. XVI в.);

-**Либро од мнозијех разлоја** (1520), „књига о многим стварима“, обухвата разл. саставе катихетичког и забавног карактера;

-**Орџус аниме** (1567), тј. „рај душе“ (*Hortus animae*) или *Београдски молићвеник*.

СРПСКА ПИСМЕНОСТ У ТУЋИМ КАНЦЕЛАРИЈАМА

ТУРСКЕ КАНЦЕЛАРИЈЕ

Недуго по доласку Турака у наше крајеве почиње њихова преписка с Дубровником – рашким канцеларијским брзописом на српском језику.

- Од 1396. г. сачувана дубровачка писма Турцима;

- Последња сачувана ћир. документа су из друге половине XVI в. (канцеларија Сулејмана II). Познато је 180 докумената. Тада престаје употреба српског језика и писма у преписци између Дубровника и турског двора, али се наставља преписка с турским управљачима на нижем нивоу, у нашим локалним областима.

АРБАНАШКЕ КАНЦЕЛАРИЈЕ

Сачувано је 8 аката из Арбаније писаних рашким канцеларијским брзописом на српском језику 1368–1459. г. Издавачи су, између осталих, Лека Дукађин и Ђурађ Кастриот Скендербег.

МАЂАРСКЕ КАНЦЕЛАРИЈЕ

Познато је 5 мађарских пословно-правних аката писаних рашким канцеларијским брзописом на српском језику из друге пол. XV до прве пол. XVI в.

=> ЗБОГ СВИХ НАВЕДЕНИХ РАЗЛОГА, ЋИРИЛИЦА СЕ НА ЗАПАДНОМ ПОДРУЧЈУ ВЕКОВИМА ЗВАЛА И „СРПСКО ПИСМО“!

СТАРЕ ШТАМПАНЕ КЊИГЕ

У Европи се штампарство појавило с великим закашњењем у односу на Кину, где је ова техника пронађена знатно раније.

ПАЛЕОТИПИЈА – наука о старом штампаном писму.

Чувена Гутенбергова Библија изашла је из штампе 1455. године.

Књиге штампане до 1500. године зову се „инкунабулама“. Књиге штампане након ове године до XIX в. зову се „палеотипима“.

По престанку рада српских штампарија Србима ће књиге стизати из Русије, нарочито од XVIII века.

Књиге су се почеле штампати ћирилицом с пола века закашњења, крајем XV века.

- 1491. г. штампа се прва ћириличка књига (*Окѣоих*, па *Часослов*), на рускословенском језику – у Кракову (комерцијална штампарија Немца Швајполта Фиола) = прва словенска ћириличка инкунабула

- 1493. г. основана је прва српска штампарија на Цетињу (штампарија Ђурђа Црнојевића); радила је до 1496. г.

- 1494. г. прва штампана књига на српскословенском језику је *Окѣоих ѿрвоѣласник*. = прва српска инкунабула

Први српски штампар, јеромонах Макарије, по престанку рада ове штампарије, отишао је у Румунију (вероватно у Трговиште), где је наставио са својом штампарском делатношћу; касније се пребацио у Хиландар, где је постао игуманом овога манастира.

- 1638. г. последња штампана „србуља“ *Псалтир* у млетачкој штампарији Бартола Ђинамија

Узима се да је старо српско штампарство трајало 1493/1494–1638, а заправо 1649. се штампа *Цвѣтний ѿриод* у Трговишту – последња књига на српскословенском језику (штампар Јован Светогорац, књига штампана по налогу кнегиње Јелене, удате за влашког војводу Матеја Басарабу; књига је представљала њен дар манастиру Хиландару).

Штампано је око 40 србуља.

Термин:

„**србуља**“ – књига на српскословенском језику.

Познато је више старих српских штампарија:

Венеција (чак три),

Горажде,

Скадар,

Рујно (код Ужица),

Грачаница,

Милешева,

Мркшина црква (у Памбуковици код Уба, на месту Мркшинац; раније с мислило код **Косјерића**)

Београд (водио је једно време Трајан Гундулић из Дубровника)

Дубровчани су 1502. године имали израђене калупе за ћириличка слова, али штампарија није прорадила. Стога су **1512. године штампали у Венецији на народном српском језику**, „in littera et idiomate serviano“, Молитвеник за католике који се служе српским језиком као матерњим, тзв. **Српски молићвеник** (трудом Франа Раткова Мицаловића). = **први ћирилички палеотип на српском народном језику** (Милан Решетар).

У књигама Матије Дивковића и других босанских фрањеваца штампаним у Венецији користиће се типографски ћирилички устав с појединим словима особеног, брзописног лика, али опет подведеним у статичне и изједначене типографске (уставне) оквире.

Овакве су се штампарије отварале још на неколико места, а најпознатија је она коју је основала **Конгрегација за ширење вере у Риму (делује од 1622).**

(Илирски завод светог Јеронима делује у Ватикану столећима раније, с почецима чак у 1453. години! Од 1971. преименован је у Хрватски завод св. Јеронима; ранији покушај је осујећен на интервенцију књаза Николе 1901. јер су Срби

католици из Барске архиепископије имали право на школовање у овоме заводу)

Литература

П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд 1971.

В. Јерковић, Ћирилица српскословенског периода. Палеографски приступ проучавању и општи увид у њен развој, *Предавања из историје језика*, Лингвистичке свеске 4 (Нови Сад, 2004), 87–102.

Митар Пешикан, *Наша азбука и њене норме*, Београд 1993.

Виктор Савић, „Садржај старе ћирилице и њено преношење у штампарски и електронски слог“, *Стандардизација старословенској ћириличној писма и њенова реинсталирација у Уникоду*, Београд 2009, 147–178.

Е. Гранстрем, „К вопросу о происхождении глаголицы“, *Труды отдела древнерусской литературы IX* (1953): 427–442.

Е. Гранстрем, „О происхождении глаголицы“, *Труды отдела древнерусской литературы XI* (1955): 300–313.

Пет векова српској шtamпарској (1494–1994). Раздобље српскословенске шtamпије (XV–XVII в.), Приредили Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси, Миљко Ковачевић, Београд 1994.

Кирило-методијевска енциклопедија, том I–IV. Софија, 1985–2003.

Бранкица Чигоја, „Босанчица“, *Лексикон српској средњеј века*, Београд, 1999, 56–59.